

۵- مساجد دوره‌ی زندیه

چکیده

مقاله‌ی حاضر قسمت‌هایی است از کتاب جستاری در شهرسازی و معماری زندیه به قلم اینجانب. در این نوشتار، معماری بناهای مذهبی سلسله‌ی زندیه را بررسی خواهیم کرد. در بخش نخست، به معماری بناهای مذهبی شیراز، از جمله مساجد این دوره، می‌پردازیم و سپس، معماری مساجد دیگر شهرهای ایران را بررسی می‌کنیم.

درآمد

پس از نادرشاه و حکومت افشاریه، سلسله‌ای در ایران روی کار آمد که مؤسس آن مردی از طایفه‌ی زند، یعنی کریم‌خان زند بود و چون او از طایفه‌ی زند بود، آن سلسله را زندیه نام نهادند. با حکومت خان زند (۱۲۰۹-۱۱۶۳ ه. ق / ۱۷۹۴-۱۷۴۹ م) بار دیگر سرزمین ایران وحدت و امنیت سیاسی و اجتماعی ویژه‌ای پیدا کرد. کریم‌خان اگرچه سال‌های اول عمر سیاسی خود را صرف وحدت سیاسی ایران کرد و به سرعت اراضی شمال، شمال غربی و غرب ایران را به زیر سلطه‌ی خود درآورد، ولی آنان را در قلمرو سنتی خود باقی گذارد. وحدت و امنیتی که کریم‌خان به ایران بخشید، امکان پیشرفت اقتصادی و اجتماعی را برای مردم به همراه داشت. او شیراز را پایتخت زندیان قرار داد و در آبادانی آن بسیار کوشید. به دستور وی بناهای مذهبی، بناهای عام‌المنفعه و باغ‌های بسیاری ساخته شد. همچنین، کریم‌خان ضمن پیروی از مذهب تشیع، سیاست مذهبی معتدلی را دنبال کرد و به پیروان ادیان و مذاهب دیگر نیز توجه نمود.

دوره‌ی زندیه و بناهای مذهبی

ویلیام فرانکلین که نه سال پس از فوت کریم‌خان زند به شیراز سفر کرده است، از نبود کریم‌خان زند افسوس می‌خورد که این فقدان موجب توقف عمران و آبادی‌های او در شیراز و نیز در کل کشور شده

است. او در همه‌ی یادداشت‌های سفر خود اقدامات مفید کریم‌خان را ذکر می‌کند. فرانکلین درباره‌ی صفات و خصائل کریم‌خان چنین می‌نویسد:

کریم‌خان نسبت به اعتقادات مذهبی خویش، هرچه که بود، تعصبی نشان نمی‌داد و در زمان او با پیروان کلیه‌ی مذاهب یکسان رفتار می‌شد. او انسانی مؤمن به اصول مذهبی و پرهیزکار بود. او همان‌طور که قبلاً گفته شد، در جوار کاخ خود مسجد باشکوهی ساخت و برای خدّام آن ماهیانه‌ای کافی تعیین کرد. همچنین، در دوران سلطنت خویش، وجوه فراوانی را صرف امور خیریه کرد که در نتیجه به‌عنوان یک پادشاه مذهبی شهرت یافت.

معماری این دوران به نام شیوه‌ی شیراز معروف شد که بناهای مذهبی نیز در آن ساخته می‌شد. در این دوره، از تعصبات حکومت‌گران صفوی کاسته شد و تساهل بیشتری در برابر آداب و تشریفات مذهبی معمول گردید؛ بنابراین از میزان ساخت حسینیه‌ها و سقاخانه‌های دولتی کاسته شد. طرح‌های مساجد فقط شبستانی بود، بدون گنبدخانه، و این ویژگی از خصوصیات غالب معماری گذشته‌ی شیراز شد. در ساخت شبستان‌ها از ستون‌های باریک حجاری‌شده استفاده شد، چیزی که حتی در بناهای غیرمذهبی هم به کار می‌رفت. مساجد در این دوره غالباً فاقد مناره‌اند یا دست‌کم مناره‌های بلند ندارند. در مساجد و ساختمان‌های مذهبی، کاشی‌کاری خیلی کم و عمدتاً در لچکی‌ها و کتیبه‌ها، با زمینه‌ی سفید شیری و آبی کمرنگ، به کار رفته است.

▪ بناهای مذهبی شیراز (پایتخت زندیان)

۱. مسجد وکیل

در منابع مختلف، از جمله *مرآت البلدان* و *آثار العجم*، مسجد وکیل در زمره‌ی ساختمان‌های دوره‌ی کریم‌خانی معرفی شده است. در *فارسنامه ناصری* شرح کاملی از چگونگی ساخت آن در این دوره آمده است. با این‌همه، وجود محرابی صفوی در شبستان مسجد، موجب اظهارنظرهای متفاوت شده است. در تاریخ بافت قدیمی شیراز آمده است که در همین حوالی، مسجدی قدیمی وجود داشته است که تذکره‌نویسان آن را «مسجد جنازه» نامیده‌اند. احتمالاً در دوره‌ی صفویان، مسجد بزرگ‌تری به جای آن مسجد ساخته شده است. سپس، کریم‌خان زند با احداث بازار و میدان این مسجد را احیا کرد که از آن

پس، مسجد وکیل خوانده شد. مؤلف این کتاب افزوده است که در تصویر شیراز، در ضمیمه‌ی سفرنامه‌ی شاردن، تقریباً در موقعیت جغرافیایی مسجد وکیل، مسجدی با سردر و گلدسته‌های بلند به چشم می‌خورد که ممکن است مؤید این احتمال باشد. در کتاب راهنمای آثار تاریخی شیراز آمده است که گویا کتیبه‌ی محراب را از مسجد یا مکانی دیگر، بدون توجه به تاریخ آن، به این مسجد آورده‌اند؛ یا اینکه پیش از احداث مسجد وکیل، در این مکان مسجد کوچکی از دوره‌ی صفویان وجود داشته است که این اثر کوچک از آن باقی مانده است. در کتاب *اقلیم پارس* آمده است که همزمان با تعمیر ایوان بزرگ مقابل شبستان، در تاریخ ۱۲۴۴، این محراب نیز مرمت و تاریخ آن به اشتباه، ۱۰۴۴ ذکر شده است.

این بنا در نزدیکی باغ و عمارت موزه‌ی پارسه و غرب بازار وکیل واقع گردیده است و یکی از زیباترین و مستحکم‌ترین مساجدی است که بعد از دوره‌ی صفوی در ایران ساخته شد و از نظر ویژگی‌های معماری، به‌ویژه هنر حجاری، درخور توجه و بررسی است. ساخت این مسجد به‌همراه دیگر بناهای مجموعه‌ی وکیل (بازار، حمام، آب‌انبار) به فرمان کریم‌خان زند آغاز شد و در سال ۱۱۸۷ ه.ق به اتمام رسید. در دوره‌های بعد، به‌علت صدماتی که در اثر زلزله و گذشت زمان حادث شده بود، مرمت شد، به‌طوری‌که عمده تزئینات کاشی‌کاری آن به دوره‌ی فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه تعلق دارد.

بنای مسجد در مساحتی حدود ۱۱ هزار متر مربع ساخته شده و مشتمل بر بخش‌های زیر است: سردر مجلل، صحن، ایوان‌های شمالی و جنوبی، شبستان جنوبی و شرقی، رواق‌های شرقی و غربی و حیاط کوچک کناری. ورودی اصلی مسجد در سمت شمال و از طریق سردر مجلل و بزرگی است که بیست متر ارتفاع و چهارده متر عرض دارد و با تزئینات کاشی‌کاری و مقرنس‌بندی زیرطاق تزئین شده است. در ورودی دولنگه است و از قطعات چوب بسیار ضخیم (هر لنگه به عرض و طول ۳×۸ متر) ساخته شده است. بعد از ورودی، دالانی قرار گرفته است که از طریق آن به وسیله‌ی دو راهرو می‌توان به صحن رسید. دیواره‌های دالان با کاشی هفت‌رنگ و سقف آن با کاشی معرق با نقش‌های گل و بوته و خطوط اسلیمی پوشش یافته است. صحن مسجد مربع است و اضلاعی شصت متری دارد. در میان صحن حوضی زیبا قرار دارد به طول و عرض ۴۰×۵ متر که با استفاده از قطعات بزرگ سنگ ساخته شده است. صحن مسجد با قطعات سنگی فرش شده است. در اضلاع جنوبی و شمالی صحن، ایوانی بزرگ و در اطراف آن‌ها هشت طاق وجود دارد، یعنی در هر طرف ایوان، چهار طاق ساخته شده است. در اضلاع شرقی و غربی صحن،

یازده دهانه‌ی طاق و در پشت آن‌ها رواقی‌ای به عرض پنج متر ساخته شده است. سطح ایوان‌ها و طاق‌ها کاشی‌های معرق و خشتی دارد و ازاره‌های آن‌ها به ارتفاع ۱/۵ متر با سنگ پوشش یافته است که روی آن‌ها حجاری‌های زیبایی دارد.

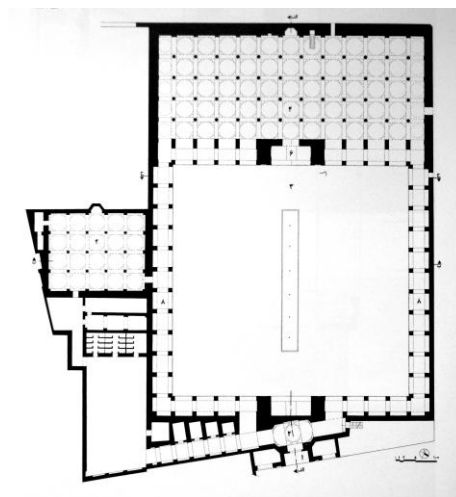
ایوان شمالی صحن که به طاق مروارید شهرت دارد دوازده متر عرض، چهار متر عمق و بیست متر ارتفاع دارد و بر بالای آن، دو گلدسته ساخته شده است. ازاره‌ی ایوان پوششی از سنگ‌های حجاری‌شده و منقوش دارد و بالاتر از آن با کاشی‌های هفت‌رنگی با نقش‌های گل و بوته، اسلیمی و ترنج تزئین شده است. در اضلاع ایوان، درگاه‌هایی به سمت رواق و دالان ورودی وجود دارد. این ایوان دارای دو کتیبه است به خط ثلث سفید بر زمینه‌ای لاجوردی که روی کاشی خشتی قرار دارد. ایوان جنوبی قرینه‌ی ایوان شمالی است. روی جرزهای ایوان، کاشی‌های هفت‌رنگ کار شده است و طرفین آن‌ها را با کاشی‌کاری معرق زینت داده‌اند. در این ایوان نیز دو کتیبه مربوط به دوره‌ی فتحعلی شاه به تاریخ‌های ۱۲۴۳ و ۱۲۴۴ هجری نصب شده است.

در پشت سر این ایوان، شبستان بزرگ و بسیار زیبایی به ابعاد ۷۵ × ۳۶ متر (در بعضی منابع، ۱۰۰ × ۵۰ متر ذکر شده) واقع شده است که پوشش چشمه‌ی طاق آن روی ۴۸ ستون یکپارچه‌ی سنگی قرار گرفته است. ستون‌ها به صورت چهار ردیف دوازده‌تایی قرار گرفته‌اند. ارتفاع ستون‌ها پنج متر و قطر آن‌ها هشتاد سانتی‌متر است که به طرز بسیار جالبی با پایه و سر ستون تزئینی و ساقه‌ی مارپیچ به صورت یکپارچه تراشیده و حجاری شده‌اند. کف شبستان با تخته‌سنگ‌های مسطح فرش شده و ازاره‌های آن به ارتفاع ۱/۵ متر با سنگ پوشش یافته است. سطوح پوشش طاق و گنبد بنا آجری است، به غیر از دهانه‌ی مرکزی که از ورودی آغاز و به محراب ختم می‌شود و سقف آن با کاشی‌های معرق به زیبایی مزین شده است. محراب بنا در انتهای این دهانه قرار دارد و دارای ازاره‌ی سنگی و سطوح کاشی‌کاری و مقرنس‌کاری است. دورتادور محراب، کتیبه‌ای قرآنی به خط ثلث سفید بر زمینه‌ی کاشی لاجوردی مورخ ۱۰۴۴ ه.ق وجود دارد. در خصوص این تاریخ که با تاریخ ساخت مسجد مطابقت ندارد، نظریات مختلفی اظهار شده است: از آنجا که کاشی‌کاری محراب تعمیر شده است، احتمالاً عدد دو که جایگزین عدد صدگان می‌شود افتاده است؛ دیگر اینکه محراب مربوط به بنای مسجدی از دوره‌ی صفویه است که قبلاً در این مکان وجود داشته یا اینکه مربوط به بنای دیگری بوده که به این مکان منتقل شده است.

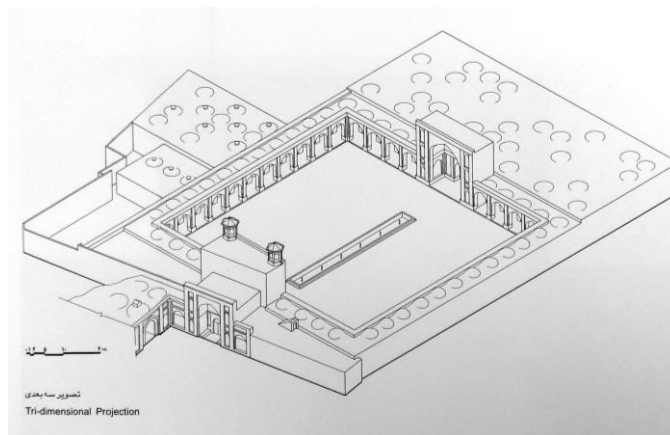
این بنا به شماره‌ی ۱۸۲ به ثبت تاریخی رسیده است.

مسجد وکیل. ایوان جنوبی

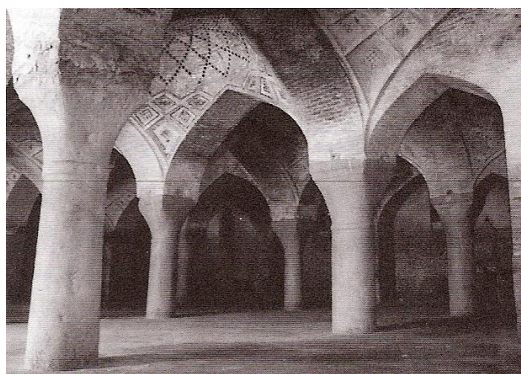
مسجد وکیل. پلان

مسجد وکیل. تصویر سه بعدی

۲. مسجد جامع میرزا کریم صراف

از مساجد دوره‌ی زندیه در شیراز است که در محله‌ی اسحاق‌بیگ، خیابان لطفعلی خان زند، در پشت مسجد نصیرالملک واقع شده است. این بنا که در گذشته به مسجد آصف نیز مشهور بود در دوره‌ی قاجاریه مرمت شد. این مسجد دو در دارد که در ضلع غربی و جنوب غربی قرار دارند. همچنین، دو شبستان دارد که یکی در ضلع شرقی و دیگری در ضلع شمالی واقع شده است. شبستان ضلع شرقی کوچک‌تر و دارای چهار ستون سنگی یکپارچه و سقف گنبدی آجرکاری شده است. شبستان ضلع شمالی بزرگ‌تر و دربرگیرنده‌ی نه ستون سنگی یکپارچه است که با طاق‌های گنبدی آجرکاری شده‌اند. ضلع جنوبی بنا سه ردیف اتاق با سقف هلالی و یک هشتی دارد که در ورودی مسجد به آن باز می‌شود. ضلع غربی بنا نیز چهار ردیف اتاق و راهروی کوچکی دارد. این بنا به شماره‌ی ۳/۱۰۸۰ به ثبت تاریخی رسیده است.

مسجد میرزا کریم صراف

۳. مسجد قدس

از مساجد دوران زندیه در شیراز است که در اول خیابان بین‌الحرمین، جنب حرم احمد بن موسی (علیه‌السلام) (شاهچراغ)، واقع شده است. پلان این مسجد مربع و مصالح آن سنگ، آجر و ملات گچ و گل است. سردر ورودی این بنا که پیش از این بازسازی شده، به صورت آجرچینی و به شکل تقریباً ساده ساخته شده است. در سمت راست در ورودی آیه‌ی «يُدَاللَّهُ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ»^۱ و در سمت چپ ورودی آیه‌ی «أَنَا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا

^۱. سوره‌ی فتح، آیه‌ی ۱۰

مُبیناً^۱ با خط ثلث نوشته شده است. پس از ورودی یک هشتی وجود دارد که با دالانی باریک به حیاط مسجد راه می‌یابد. در ضلع شمالی و جنوبی مسجد، به ترتیب هفت طاق‌نما وجود دارد. داخل حیاط، سکویی به ارتفاع ۵۰ سانتی‌متر و به شکل L در امتداد و چسبیده به ضلع شمالی و شرقی دیده می‌شود. همچنین، در مرکز حیاط حوضی قدیمی وجود دارد. محراب مسجد در جبهه‌ی جنوبی قرار گرفته است. بر فراز ورودی مصلاهی اصلی، یک کتیبه مربوط به دوره‌ی قاجاریه وجود دارد. داخل مصلاً به ترتیب ستون سنگی ماریچ و وجود دارد که از شرق به غرب امتداد دارد و در مرکز ساخته شده‌اند. در چهار طرف هر ستون به سمت بالا، یک طاق ضربی ساخته شده است که در نهایت تشکیل یک چهارطاقی را می‌دهد. در محراب بنا آیه‌ی «قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ^۲» نوشته شده است. در دو طرف محراب، شش طاق‌نمای بسته وجود دارد که بر فراز هر یک پنجره‌ای است برای نورگیری و تهویه.

درها و پنجره‌های ضلع جنوبی مسجد از چوب ساخته شده‌اند. سطح بیرونی مصلاً با گچ پوشیده شده است که در برخی از جاهای مسجد این لایه‌ی گچ در حال ریزش است. عنصر معماری آبچک نیز در ساختمان این بنا دیده می‌شود. در این مسجد از چوب به عنوان کلاف کشی جهت استحکام بنا در مسیر ارتباط ستون‌ها با یکدیگر استفاده شده است. تزئینات این مسجد دربرگیرنده‌ی مواردی است مانند اینکه در سردر ورودی بنا از چهار کاشی گل‌دار در سمت راست و چهار کاشی گل‌دار در سمت چپ به شکل قرینه استفاده شده است؛ از کاشی معرق هم در سردر ورودی و هم در سقف بنای هشتی به صورت محدود و به اشکال هندسی استفاده شده است؛ در دو ضلع شمالی و شرقی بنا، روی طاق‌نماها، کاشی با طرح گل و بوته به کار رفته است؛ در ضلع جنوبی بنا در روی طاق‌نماها از کاشی معرق به شکل لوزی و به رنگ‌های زرد و فیروزه‌ای و سیاه استفاده شده است. ضلع غربی بنا هیچ‌گونه تزئیناتی ندارد. در محراب مسجد نیز از تزئینات کاشی استفاده شده است و تاریخ سال ۱۳۵۰ روی آن نوشته‌اند که احتمالاً به تعمیرات بعدی بنا مربوط است.

این بنا در تاریخ ۱۳۸۰/۱۱/۲۳ با شماره‌ی ۴۷۲۷ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

۱- سوره‌ی فتح، آیه‌ی ۱

۲. سوره‌ی بقره، آیه‌ی ۱۴۴

۴. امامزاده ابراهیم (علیه السلام)

این آرامگاه در محله‌ی لب آب و نزدیک گورستان «دارالسلام» قرار گرفته است و ساختمانی دارد شامل حرم، دو صحن و رواق. در حیاط جنوبی، در سمت شرق و غرب، طاق‌نماهایی است که با نصب در آن‌ها را به شکل اتاق یا آرام‌گاهی خصوصی درآورده‌اند. زیر رخ بام‌ها و لچکی‌های طاق‌نما و در پیشانی حرم، کاشی‌کاری معرق وجود دارد. در یکی از تالارها، دو ستون سنگی قرار دارد. امامزاده ابراهیم (علیه السلام) را فرزند امام موسی کاظم (علیه السلام) دانسته‌اند و بانی امامزاده مرحوم فرصت‌الدوله شیرازی، زکی خان - از سرداران فارس در دوره‌ی زندیه - بوده است.

۵. امامزاده عبدالله (علیه السلام)

از آثار تاریخی شیراز است که در سهراب احمدی و در داخل بازار احمدی واقع شده است. بنای فعلی این امامزاده در دوره‌ی زندیه احداث و در دوره‌ی قاجار و پهلوی مرمت شده است. پلان این بنا مستطیل شکل ساخته شده است. ورودی امامزاده در ضلع جنوبی بنا و در کوچه‌ی نسبتاً باریکی قرار دارد. پس از عبور از در ورودی، دالانی مستطیل شکل با پوشش عرقچین وجود دارد که هریک از جوانب آن را طاق‌نمایی فراگرفته است. طاق‌نمای ضلع غربی در ورودی یک اتاق دیگر نیز می‌باشد. این دالان کوچک با پله‌ای به حیاط متصل می‌شود که در سال‌های اخیر گسترش پیدا کرده است. در ضلع شمالی حیاط امامزاده، بنایی آجری وجود دارد که پیش از این مدرسه‌ی علوم دینی بود و اکنون به صحن امامزاده اضافه گردیده است. در سمت شرق حیاط، سرویس‌های بهداشتی و محل وضوخانه قرار گرفته است.

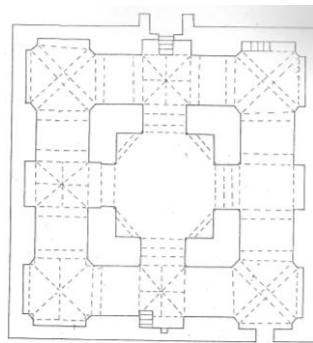
بنای اصلی امامزاده در ضلع غربی بنا ساخته شده که آن هم در سال‌های اخیر گسترده‌تر شده است. ورودی پنج طاق‌نمای هم‌اندازه دارد که تنها ورودی روبه‌روی ضریح باز است. پس از عبور از در، سالی وجود دارد که امتداد آن شمالی - جنوبی است. بنای اصلی به شکل چلیپایی ساخته شده است و ضریح در زیر گنبد و در مرکز آن قرار دارد. زیر گنبد و در چهار گوشه‌ی آن اسامی پنج تن و اندکی بالاتر از آن سوره «قدر» با خط خوش ثلث نوشته شده است. شاه‌نشین شمالی که بزرگ‌ترین شاه‌نشین بنا است با یک پله به اتاقی دیگر ملحق می‌شود که محلّ ادای فرایض دینی است. در انتهای شاه‌نشین جنوبی، پنجره‌ی آهنی مشبک‌مانندی وجود دارد که از داخل کوچه می‌توان به ضریح مقدس ادای احترام کرد. شاه‌نشین

غربی کوچک‌ترین شاه‌نشین بنا است و شاه‌نشین شرقی به در ورودی متصل می‌شود. تزئینات این بنا شامل کاشی‌کاری، نقش‌های اسلیمی روی کاشی هفت‌رنگ و کاشی‌کاری با نقش ترنج می‌باشد. این بنا زیر نظر اداره‌ی اوقاف و امور خیریه است و در دوره‌ی قاجار و پهلوی مرمت شده است و بنای آن در تاریخ ۱۳۸۰/۱۲/۲۵ با شماره‌ی ۵۰۵۲ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

▪ مساجد و بناهای مذهبی دوره‌ی زندیه در دیگر شهرهای ایران

۱. امامزاده بابا منیر (علیه‌السلام) (نورآباد ممسنی)

این امامزاده که در ۳۵ کیلومتری جنوب‌غربی نورآباد ممسنی قرار دارد، گنبدی پلکانی دارد که ارتفاع تقریبی آن ۱۵ متر است. اطراف حیاط وسیع امامزاده، دیواری از سنگ و گچ کشیده شده است و در میان محوطه چندین قبر وجود دارد که تاریخ دوران قاجاریه را نشان می‌دهد. ساختمان بقعه به دوره‌ی صفویه و زندیه تعلق دارد. این امامزاده در تاریخ ۱۳۸۰/۷/۲۴ با شماره‌ی ۴۵۴۳ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

امامزاده بابامنییر. پلان

۲. امامزاده محمد و ابراهیم (علیه‌السلام) (ارومیه)

این بنا در ده کیلومتری شرق ارومیه، در آبادی امامزاده، واقع شده است و به اعتباری مهم‌ترین زیارتگاه آذربایجان غربی به‌شمار می‌رود. بنای کنونی امامزاده به دوره‌ی زندیه یا اوایل قاجار تعلق دارد که به‌جای بنای کهن‌تری ساخته شده است. طرح داخل بنا چهارگوش است که در بالا به‌وسیله‌ی ترنجه‌ها و رسمی‌بندی، به هشت‌ضلعی تبدیل و پایه‌ی گنبد بر آن‌ها نهاده شده است. در هر ضلع آن، یک ورودی با

قوس جناغی قرار دارد. ازاره‌ی بنا در گذشته دارای پوششی از کاشی هفت‌رنگ بوده است. در داخل بقعه، اثر دو قبر دیده می‌شود که ضریحی آب‌طلاکاری شده بر روی آن قرار داده‌اند. نمای آجرکاری بیرون بنا با طاق‌نماها زینت داده شده است و در بدنه‌ی شرقی، دو نیم‌ستون تزئینی مناره‌مانند مشاهده می‌شود. مصالح بنا سنگ و آجر است. این بنا به شماره‌ی ۱۷۹۶ به ثبت رسیده است.

۳. مسجد بازار ساوه

این بنا در بازار ساوه واقع گردیده است و از آثار اواخر دوره‌ی صفوی و اوایل دوره‌ی زندیه محسوب می‌شود. بنای مسجد مشتمل بر شبستان و طبقه‌ی فوقانی است. پوشش طاق‌چشمه شبستان روی چهار ستون استوار شده است. مصالح اصلی بنا آجر، گل آهک و گچ است. این بنا به شماره‌ی ۱۱۸۹ به ثبت تاریخی رسیده است.

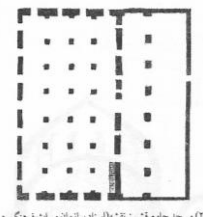
۴. مسجد جامع دلگشا (بندرعباس)

این بنا در محله‌ی دلگشا در کنار خیابان ساحلی بندرعباس قرار دارد و ظاهراً زین‌العابدین ابوالقاسم اوزی بنای قدیمی آن را، در سال ۱۱۷۵ ه.ق، ساخته است. در حدود سال ۱۳۵۴ ه.ش، به غیر از بخشی از شبستان، این بنا کاملاً نوسازی شده، گسترش یافته است. بنای قدیمی مسجد، مشتمل بر شبستان ستون‌دار با دوازده ستون در میانه و ایوان‌های ستون‌داری در سه جبهه‌ی غربی، جنوبی و شرقی بوده است. از این بنا اکنون بخش ستون‌داری میانه‌ی شبستان جدید باقی مانده که تنها قسمت درخور توجه و مطالعه‌ی بنا است. این بخش از شبستان دوازده ستون دارد که با ساقه‌ای استوانه‌ای و پایه‌ای مکعب ساخته شده‌اند. این ستون‌ها در بالا توسط قوس‌های جناغی به همدیگر اتصال می‌یابند و زمینه را برای برپاداشتن پوشش مسطح تیرپوش فراهم می‌کنند. ساقه و پایه‌ی ستون‌ها در تعمیرات اخیر با قطعات سنگ‌نما پوشش یافته است. سرستون‌ها و بخش فوقانی آن‌ها تزئیناتی گچی دارد. بخش‌های جدید بنا، به‌ویژه نمای بیرونی آن، فاقد اصالت تاریخی و هنری است. این بنا به شماره‌ی ۳/۱۵۹۹ به ثبت تاریخی رسیده است.

۵. مسجد جامع قشم

این بنا در محله‌ی مسینی‌ها و نزدیکی قلعه‌ی سنگی قشم واقع و از آثار اواخر دوره‌ی زندیه - ۱۲۱۲ ه.ق - است که به گفته‌ی معمرین محل صوغیه، از حکام ایرانی و از خاندان بنی معین، آن را ساخته است. بنای مسجد به ابعاد ۲۷×۱۵ متر مشتمل بر شبستان و ایوان ستون‌دار و صحن است. ایوان مسجد به ابعاد ۲۵×۴/۵

متر در جبهه‌ی شرقی با هفت دهانه‌ی طاق‌نما قرار دارد که با قوس جناغی و مصالح سنگ و ملات گل و آهک ساخته شده است. درگاه ورودی به شبستان ۲۱۰ سانتی‌متر عرض دارد و در دو طرف آن، درگاه‌های کوچک‌تری تعبیه شده است. بر بالای این درگاه‌ها، دریچه‌ای مشبک ساخته‌اند. بر روی تیغه‌ها و چارچوب درها، کنده‌کاری‌های زیبایی صورت گرفته است. بر پیشانی درگاه بزرگ، کتیبه‌ای به خط نسخ، مورخ ۱۲۱۲ ه.ق، حک شده است. شبستان مسجد به ابعاد ۲۵×۱۳ متر سه ردیف ستون شش‌تایی دارد. مصالح ستون‌ها نیز از سنگ و ملات گچ و آهک است. روی هر ردیف از این ستون‌ها، طاق‌هایی با فوق جناغی ساخته شده است و سپس سقف تیرپوش روی آن‌ها و دیوارهای کناری قرار گرفته است. در اضلاع شمالی و جنوبی مسجد، نیم‌ستون‌های دیگری قرار دارد که پطاق‌ها روی آن‌ها قرار گرفته‌اند. روی اندود گچی ستون‌ها، اقلام متعدد و زیبایی از قبیل ثلث، نسخ، شکسته، تعلیق و نستعلیق با تاریخ‌های مختلف نگاشته شده که قدیمی‌ترین آن‌ها مقارن سال‌های اولیه ایجاد بنای مسجد است. در یکی از زوایای شبستان، پلکانی جهت دسترسی به پشت‌بام ساخته شده است. در ضلع غربی شبستان نیز محرابی با تزئینات گچ‌بری قرار دارد.

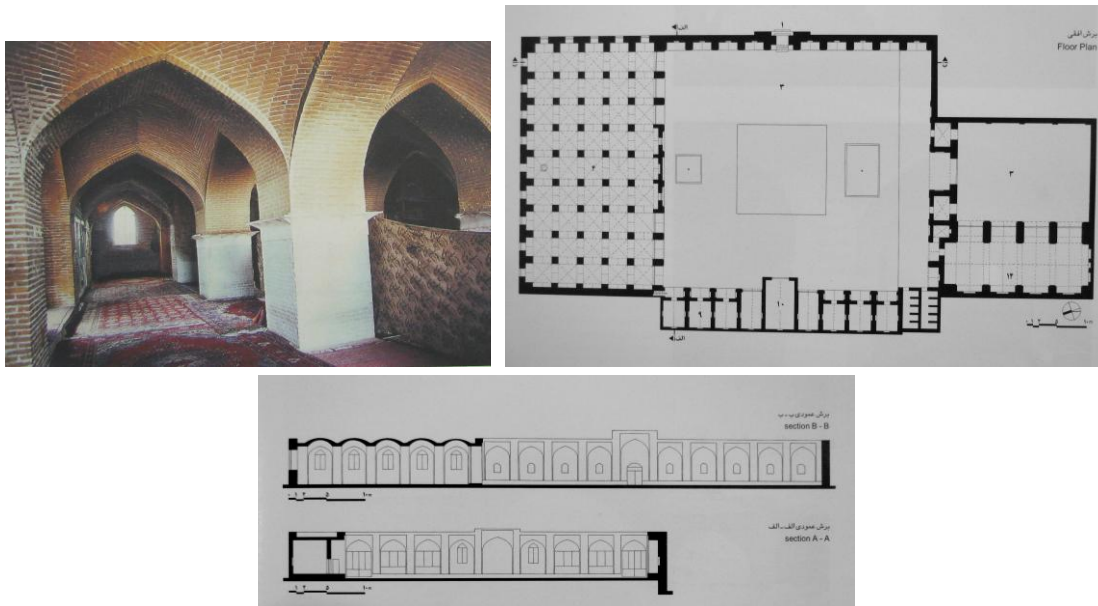
مسجد جامع قشم. پلان

۶. مسجد جامع کرمانشاه

این بنا در کنار خیابان مدرس، نرسیده به خیابان نواب، و از آثار قابل توجه اواخر دوره‌ی زندیه است. با توجه به کتیبه‌ی سردر آن که تاریخ ساخت بنا را ۱۱۹۶ ه.ق قید می‌کند، احداث آن مصادف با حکومت علی‌مراد خان زند بوده است و حاج علی‌خان زنگنه، از نوادگان شیخ علی‌خان معروف و حاکم کرمانشاه، ظاهراً آن را به جای مسجد قدیمی‌تری ساخته است. سید عبداللطیف جزایری که قبل از سال ۱۱۹۵ ه.ق در کرمانشاه بود، از بنای قدیمی آن یاد می‌کند. بنای مذکور ظاهراً متشکل از مسجد، مدرسه و حسینیه بوده که در دوره‌های اخیر، بخش وسیعی از آن دستخوش تغییرات و ویرانی گردیده است. همچنین، در دوره‌ی

قاجار، در بخش جنوبی مسجد، امیر نظام زنگنه بنای مشهوری ساخت که در بمباران سال ۱۳۵۹ ه.ش ویران گردید و امروزه با بناهای جدید جایگزین شده است.

آنچه از بنای قدیمی مسجد باقی مانده، بخشی از شبستان ستون‌دار و هشتی ورودی است. شبستان مذکور در گذشته به چهل ستون معروف بود که بخشی از آن در خیابان‌کشی‌های اخیر از بین رفته است. شبستان کنونی، مربعی به ارتفاع تقریبی هفت متر است که پوشش طاق و گنبد آن در وسط روی ۱۶ ستون قرار گرفته است. ستون‌ها چهار گوش و ابعاد هر یک ۱×۱ متر است. روی این ستون‌ها و دیوارهای کناری، تعداد ۲۵ پوشش گنبدی از نوع چهاربخشی وجود دارد. سطوح داخلی شبستان تزئین خاصی ندارد، به غیر از محراب که مختصر تزیینی دارد. محراب بنا در زاویه ی جنوب شرقی است و روبه روی آن در ضلع شمالی، ورودی شبستان قرار دارد. در گوشه ی جنوب غربی بنا، پلکانی برای دسترسی به بالاخانه‌ای ساخته شده است که گویا زمانی قسمتی از مدرسه بوده است. در اولین دهنه‌ی سمت راست ورودی، سه کتیبه نصب شده است که بر آن‌ها تاریخ ۱۲۰۰ ه.ق و مطالبی مربوط به خرید و فروش و موقوفات نوشته شده است.

مسجد جامع کرمانشاه

پایان سخن

کریم خان خود را وکیل‌الرعا یا ناامید و در عمل برای گسترش مرزهای حکومتش تلاش نکرد. او برقراری آرامش در مرزها را اولویت کار خود قرار داد. در این دوره، برخلاف صفویان، ساختمان‌های بزرگ،

میدان‌های عظیم، کاشی‌کاری و تزئینات شگفت‌انگیز، نقشی در شکل‌گیری معماری زندیه نداشتند و در این دوره از ابعاد بناها کاسته شد. در این دوره، با غلبه‌ی آجر به زمینه‌ی تزئینات خارجی، سادگی نسبی‌ای در تزئینات مطرح شد. حضور مجدد سنگ، به‌عنوان عنصری تعیین‌کننده، نقشی قابل‌توجه دارد. همچنین، باید کاشی‌کاری هفت‌رنگ شیراز را نیز در تزئینات عنصری مهم دانست. این عنصر رنگ‌بندی متفاوتی دارد که در آن سفید، زرد، سبز چمنی و صورتی غلبه دارد.

در این دوره، نظام مذهبی و اجتماعی براساس تشیع بود، اما همراه با تساهل بسیار. در معماری نیز به معماری درون شهری (عناصر مهم شهری، مثل مسجد) توجه زیادی می‌شود. هرچند طرح‌ها و پلان‌ها ساده هستند (و غالباً مربع، مستطیل یا هندسی شکسته‌اند) اما از نقاشی، گچ‌بری، حجاری و شیشه‌های رنگی در تزئینات داخلی استفاده شده است. از نظر اجرایی نیز در بناها انواع پوشش‌ها، شامل طاق و تویزه، کاربندی، تخت، گنبد، کلمبوه‌های دوپوسته و ... دیده می‌شود. همچنین، از ستون‌های سنگی حجاری‌شده نیز در سازه‌ی شبستان‌های مساجد استفاده شده است.

منابع و مآخذ

۷. اردلان، نادر، ۱۳۸۰، حس وحدت - سنت عرفانی در معماری ایرانی، ترجمه حمید شاهرخ، نشر خاک.
۸. افسر، کرامت‌اله، ۱۳۷۴، تاریخ بافت قدیمی شیراز، چاپ دوم، نشر قطره و انجمن مفاخر فرهنگی.
۹. پیرنیا، کریم، ۱۳۷۴، معماری اسلامی ایران، تدوین دکتر غلامحسین معماریان، انتشارات دانشگاه علم و صنعت.
۱۰. پیرنیا، کریم، ۱۳۸۰، سبک‌شناسی معماری ایرانی، تدوین دکتر غلامحسین معماریان، نشر پژوهنده - معمار.
۱۱. رسولی، هوشنگ، ۱۳۸۳، تاریخچه و شیوه‌های معماری در ایران، نشر پشتون.
۱۲. سامی، علی، ۱۳۴۷، شیراز، چاپخانه موسوی.
۱۳. فرانکلین، ویلیام، ۱۳۵۸، مشاهدات سفر از بنگال به ایران در سالهای ۱۷۸۶-۱۷۸۷ میلادی، ترجمه محسن جاویدان، مرکز ایرانی تحقیقات تاریخی.

۱۴. فرصت شیرازی، محمدنصیر، ۱۳۷۷، آثار عجم، تصحیح دکتر منصور رستگار فسایی، انتشارات امیرکبیر.

۱۵. کمالی سروستانی، کورش، ۱۳۸۴، دانشنامه آثار تاریخی فارس، مؤسسه فرهنگی و پژوهشی دانشنامه فارس و سازمان میراث فرهنگی.

۱۶. کیانی، محمد یوسف، ۱۳۷۴، پایتختهای ایران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی.

۱۷. کیانی، محمدیوسف، ۱۳۷۹، معماری ایرانی در دوره اسلامی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.

۱۸. مرکز اسناد تحقیقات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۳، گنجنامه ماه - مساجد، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی و انتشارات روزنه.

۱۹. نصر، طاهره، ۱۳۸۶، از هنر و هنر اسلامی، انتشارات نوید شیراز.

۲۰. نصر، طاهره، ۱۳۸۷، جستاری در شهرسازی و معماری زندیه، انتشارات نوید شیراز.

۲۱. نصر، طاهره، ۱۳۸۷، «نگاهی به تحولات شهرسازی شیراز در دوره زندیه»، کنگره بزرگ زندیه، دانشگاه شیراز.

۲۲. ورهرام، غلامرضا، ۱۳۸۵، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند، انتشارات معین.

نویسنده: مهندس طاهره (سها) نصر

منبع: مرکز رسیدگی به امور مساجد